

קיטוב פוליטי בישראל

סיכום כנס שנערך על ידי המכון לחירות ואחריות באוניברסיטת רייכמן ב- 12.6.2022

כנס "קיטוב פוליטי בישראל" של המכון לחירות ואחריות באוניברסיטת רייכמן עסק בשלושה ממדים מרכזיים הנוגעים לקיטוב בישראל – קיטוב בקרב פוליטיקאים, קיטוב בקרב הציבור הרחב, ומגננונים להפחתת קיטוב בחברה. בכנס השתתפו מיטב החוקרים האקדמיים בתחום, עובדי ציבור בכירים ונציגי ציבור, אנשי תקשורת, חינוך ותרבות. הכנס תוכנן ונערך על-ידי המכון לחירות בית ספר לאודר לממשל באוניברסיטת רייכמן, מכון העוסק בחקר מגמות ותהליכים בפוליטיקה הישראלית ופועל לחיזוק הערכים, המוסדות והתהליכים הנחוצים להבטחת קיומה של דמוקרטיה ליברלית בישראל.

ד"ר חיים וייצמן, מנהל התחום הפוליטי במכון לחירות ואחריות ומרצה בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה, אוניברסיטת רייכמן הנחה את הכנס ופתח אותו בדברים: "קיטוב אידיאולוגי מוביל לקיטוב רגשי ומשמעותו עוינות בין הקבוצות השונות, ומגיע כדי רצון למרחק חברתי מהצד האחר. בסקרים שערך המכון לחירות ואחריות, ציינו 80 אחוז מהמשיבים שהם סבורים שהקיטוב גבר במהלך שלוש השנים האחרונות. הנתונים מראים עליה משמעותית בקיטוב החברתי, הקיטוב הרגשי בין אלה המגדירים עצמם ימניים לשמאלנים בשנה האחרונה. העוינות, כך מראים הנתונים, בין יהודים ימניים ושמאלנים גדולה יותר מאשר העוינות בין יהודים וערבים בישראל. כעס הוא הרגש שמאפיין בצורה החזקה ביותר את האופן שבו הישראלים מרגישים לגבי היחסים בין ימנים לשמאלנים בישראל".

בפתיחת הכנס ברך פרופ' רפי מלניק, נשיא אוניברסיטת רייכמן: "אני אפתח ואסיים בשאלה: מתי לא היה לנו קיטוב פוליטי בישראל? לאורך כל ההיסטוריה הקיטוב הפוליטי הפך לחלק מחיינו. אם הקיטוב הפוליטי הוא חלק מחיינו, מדוע אנו עוסקים בזה היום? הסיבה היא משום שהקיטוב הפוליטי מקרב אותנו לאלימות פוליטית; אותה אנו צריכים לבלום. אנו מודאגים מכך שרצח פוליטי עלול להתרחש שוב בקרבנו; לגיטימי להפגין - אבל לא לגיטימי לשלוח כדור לראש הממשלה. אסיים בשאלה: בשישה בינואר עלו בכוח פורעים על גבעת הקפיטול; האם זה יכול לקרות גם אצלנו?"

ד"ר לסלי טריס, סגנית דיקן בית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן: "קיטוב פוליטי לא נוצר יש מאין. קיטוב הוא תהליך חברתי שבמרכזו עומדות קבוצות בעלות דעות נחרצות, הבטוחות בצדקת דרכן, שבמהלכו הולכות ומקצינות - והאמונה בצדקת הדרך הופכת עיוורת עד כדי דה-לגיטימיזציה של כל מי שדעתו שונה, לתפיסת האחר כבור, כבלתי מוסרי, כפסול. בתהליך של קיטוב, כל קבוצה מזינה את עצמה, ומדברת בעיקר עם עצמה. כדי לדעת לזהות או לחזות את הרגע בו הקיטוב מתפרץ – עוד לפני שהוא מתרחש - חשוב ביותר ללמוד ולהבין על בוריו את התהליך הכרוך בקיטוב. להבין מהם גבולות החירות ומהו מרחב האחריות של קבוצות בתוך התהליך הזה. חשוב לא פחות הוא להבין את השפעתו של הדרג הפוליטי, של הקיטוב במגרש הפוליטי, על תהליכי ההקצנה בחברה הישראלית. גם כאן, יש להבין מהם גבולות החירות ומהו מרחב האחריות של הדרגים הגבוהים."

ד"ר אמנון כוורי, ראש המכון לחירות ואחריות ומרצה בכיר בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה, אוניברסיטת רייכמן: "במהלך השנה האחרונה אנו רואים עלייה בקיטוב הפוליטי. בסקרים שערכנו במכון לחירות ואחריות אנחנו מראים שאנשים מהימין ומהשמאל מביעים

רגש של דחייה כלפי האחר הפוליטי. אנו סבורים שהדבר הקשה ביותר הוא השינוי בשיח הפוליטי. האם אתם מרגישים נוח לדבר היום על נושאים פוליטיים עם אנשים שאתם לא מסכימים איתם? האם תרגישו נוח לנהל שיחות פוליטיות במונית או בתור לסופר? קיטוב פוליטי יוצר הפרדה בין הקבוצות; 'אנחנו' מול 'הם'; נאמנים למדינה וכאלו שלא. במצב כזה אין שיח ואין דמוקרטיה במובן המהותי. נשאלת השאלה: האם הקיטוב בקרב נבחרי הציבור מוביל לקיטוב בציבור? ואולי ההפך? הקיטוב פוגע ביכולת של חברי הכנסת לקדם פעילות ציבורית וכאשר חברי הכנסת לא משתפים פעולה, הציבור יוצא מופסד. השיתוף בין חברי כנסת הוא כוח והוא מעצים את האופוזיציה והקואליציה. הסרת החסמים האידיאולוגיים בשיח החברתי מחזקת את החברה ואת ההליך הדמוקרטי".

מושב ראשון: קיטוב בפוליטיקה

נשיאת מכללת בית ברל ושרת החינוך לשעבר, פרופ' יולי תמיר, פתחה את המושב הראשון: "אנשים מרגישים שמי ששונה מהם מאיים עליהם, ולחיות בחברה מגוונת זה דבר קשה. יש ריבוי קולות ואני תמיד בדילמה אם זאת תולדה שלילית של תהליך ההקצנה או תהליך חיובי של ריבוי קולות בקבוצות שעומדות על שלהן? דמוקרטיה המפחדת מחילוקי דעות לא יכולה לתת לציבור את היכולת ליצור את אותן קואליציות שמאפשרות לו לקיים את הדברים שהוא מאמין בהם"

יו"ר סיעת הליכוד, ח"כ יריב לוין, בשיחה בשניים עם ד"ר דנה וולף, ראשת חטיבת משפט וביטחון בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן: "הקיטוב בציבור הוא לא מקרי, אין ספק שעולם הרשתות החברתיות יוצר הקצנה מהרבה מאוד סיבות וקודם כל משום שמאפשר ריבוי של דעות שלא היה קודם. היכולת להפיץ פייק ניח ושקרים הופך את הרשתות החברתיות לכלי הסתה". בתגובה לשאלה בנוגע לעוצמת הקיטוב בין חברי הכנסת ובהתייחס לדוגמה סביב התנגדות הליכוד להעברת תקנות יו"ש ככלי ללחץ פוליטי, טען ח"כ לוין: "ההגנה על ההתיישבות ביהודה ושומרון מתחילה בהחלפת הממשלה המסוכנת הזאת. אני חושב שזאת אחריות של מי שיושב בקואליציה אבל מעבר לכך, כשאני שוקל את הדברים גם אם ונצטרך לעבור תקופה בלי החוק הזה, יהיה זה מחיר קטן לעומת המחיר בהשאת הממשלה המסוכנת הזאת".

לסיום המושב, התקיים רב שיח בהנחייתו של ד"ר גיל סמסונוב, פרסומאי ומרצה בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן. להלן עיקרי הדברים של המשתתפים.

מר אור יזרעאלי, עורך ראשי 'סרוגים': "אני חושב שאדם שיביא פתרון לקיטוב ברשתות החברתיות יהיה מועמד לפרס נובל. ענקיות הטכנולוגיה מתגמלות תוכן שיוצר אינטראקציה, אמוציות, זעם וקיטוב ופחות את אלה שלא. זה נכון שגם פעם היתה אלימות חזק, אבל לא היתה את הטכנולוגיה להפיץ את המסרים בשניות בודדות. השאלה אם הגענו למצב הקיטוב בישראל בגלל הרשתות החברתיות, או בשל סוגיית 'כן ביבי לא ביבי'".

גב' מירב פרסי-צדוק, יועצת לאסטרטגיה תקשורתית ופוליטית, דוברת ראש הממשלה לשעבר: "אני חושבת שאנחנו נמצאים על רצף של מערכות בחירות שמה שמניע בייס של בוחרים לצאת להצביע היא היכולת של נציגי הציבור להלהיט אותם. שיח ממלכתי לא מניע בייס את הלהט לצאת ולהצביע. בבחירות האחרונות הימין הפסיד את הרוב שלו בגלל שאנשים לא יצאו להצביע. הפתרון האופטימי הוא שבחורים לא יתגמלו נציגי ציבור שמסיתים, מטנפים ומתלהמים".

גב' טל שניידר, כתבת מדינית פוליטית 'זמן ישראל': "גם כלי תקשורת שלא מתלהמים לא מתוגמלים; איפה יש הכי הרבה רייטינג? איפה שיש הכי הרבה קללות, ברדיו ובטלוויזיה – לא בעיתונות הכתובה. יש ז'אנר של תוכניות, שלהן יש הכי הרבה רייטינג, שבאו מכוונה טובה לאזן את השיח הציבורי

והן מבטאות עיקרון דמוקרטי נכון של חידוד מסרים ובכך הגעה לשורש הבעיה, אבל מה שקורה בהן אלה ריבים מכוערים ושיח רדוד, קשה ומתלהם".

ד"ר מעוז רחנטל, מרצה בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן: "אי אפשר להפיל את כל האשמה על הרשתות החברתיות. בסופו של דבר, כל כלי התקשורת מתחרים על דבר אחד – תשומת לב. במחקר שביצענו במכון לחירות ואחריות ראינו כיצד הטקטיקה של כלי התקשורת היא לשנות כל פעם כיוון לדבר שנראה כ'דבר המעניין הבא'. הפתרון הוא לא בכלי התקשורת עצמן. הבעיה היא פוליטית והפתרון צריך להיות פוליטי. יש לנו פיצול פוליטי שגורם לכך שיש לנו כנסת וממשלה לא מתפקדות. הפחתת הפיצול הפוליטי צריכה להיות המטרה באמצעות שינוי שיטת הבחירות. האמצעים, המחקרים, הסקרים, ההמלצות והפקת הלקחים משינויי עבר נמצאים שנים על השולחן. המפלגות כיום לא מוכנות ללכת על זה מתוך אינטרס פוליטי."

ד"ר גיל סמסונוב סיכם: "כשבדקים את התקשורת והפוליטיקאים, אפשר לזכור את כל העימותים בין נציגי הציבור בעבר; פרס ורבין, שרון ונתניהו, ועוד. אני לא חושב שהשיח של הפוליטיקאים והתקשורת כיום הוא באופן דרמטי שונה; הוא רע, אבל לא שונה. אני חושב שנושא שינוי שיטת הממשל הוא בעדיפות עליונה."

מושב שני: קיטוב בציבור

ד"ר נעם גדרון, מרצה בכיר במחלקה למדע המדינה ובתוכנית המשולבת לפילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים פתח את המושב השני בהרצאה על "קיטוב פוליטי בציבור הישראלי לאחר ארבעה סבבי בחירות": "במקום לשאול אם יש או אין קיטוב פוליטי בחברה הישראלית, צריך לשאול עד כמה עמוק הקיטוב הרגשי הזה ועד כמה הוא יציב. חצי הכוס הריקה: הקיטוב הרגשי בארץ עמוק. בממוצע, בוחרי הליכוד ויש עתיד מאוד אוהבים את המפלגה שלהם. אבל, הבוחרים של שתי המפלגות מאוד לא אוהבים את המפלגה השנייה וממקמים אותה קרוב ל-2 על סולם מ-1 ל-10. אבל אולי יש גם חצי כוס מלאה. היום יש לנו קואליציה שמגיעה ביחד עם מפלגות מהשמאל והימין, ומה שראינו שזמן קצר אחרי הקמת הקואליציה הוא שתומכיה התחילו להביע רגשות חיוביים יותר כלפי החברים האחרים שלהם בקואליציה".

ח"כ מיקי זוהר בשיחה בשניים עם מר עובד יחזקאל, יו"ר קבוצת תארא לייעוץ ומחקר אסטרטגי, מזכיר הממשלה לשעבר ומרצה בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן: "הרשתות החברתיות הן כיכר העיר רק שההיקפים הם בעשרות מונים היום יותר גדולים מבעבר. אתה רואה שמבליטים אותך רק שאתה עושה פעולה אגרסיבית ואז זה תופס את האוזן הציבורית. לא באתי לכאן להאשים את התקשורת, אלא להגיד שהיא מעדיפה לסקר דברים מסוימים. העמדות שלי לא השתנו; מה שבחירתי לשנות זה את השיח. כשהגעתי לכנסת בגיל צעיר וראיתי שהדרך שלי להתקדם היא לבלוט, מצאתי דרך לבלוט". עוד טען ח"כ זוהר: "אני לא גאה בהתנהלות של האופוזיציה בהקמת הממשלה הנוכחית, אבל מבין את חברי הכנסת. בין הליכוד לנפתלי בנט היו הסכמים קואליציוניים לפני הקמת הממשלה הנוכחית. לכן, בכניסת בנט לראשות הממשלה אנשים הרגישו מרומים, וכשאתה מגיע להשבעת כנסת מול אדם שרימה אותך, האמוציות יוצאות".

פרופ' יעל אמיתי, מהפקולטה למדעי הבריאות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, בשיחה עם עו"ד אמי פלמור, מנכ"לית משרד המשפטים לשעבר ומרצה בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן: "הפכו אותי לאויב כדי לשרת שיח מקטב. הרי השר לא היה חייב לבחור בי ואחר כך לפסול את המינוי. הוא יכול היה מלכתחילה לבחור מועמד אחר. הוא שלף אותי

משום שזה שירת את קידומו האישי והעניק לו חשיפה תקשורתית שהוא היה צריך. באתי להתנדב בקרן ומצאתי עצמי אויבת העם. גם הקרן נפגעה מהמעשה. יש אזורים בהם לא צריך להיות קשר בין הפוליטיקה למינוי. אקדמיה הוא אחד מהאזורים הללו."

לסיום המושב, התקיים רב שיח בהנחייתו של מר אופיר פז-פינס, מנהל המכון לשלטון מקומי בפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל אביב, שר הפנים לשעבר ומרצה בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן. להלן עיקרי הדברים של המשתתפים.

מר עפיף אבו מוך, אתר אל-מוניטור: "יש אחז מסוים בציבור הערבי שכן רוצה להשתתף במפלגות היהודיות. הציבור הערבי ברובו רוצה להשתתף במשחק אבל בואו נודה באמת – הציבור היהודי, בהכללה, לא באמת רוצה שהציבור הערבי יהיה חלק מהמשחק. ח"כ מנסור עבאס היה היחיד ששיחק פינג פונג עם ח"כ נתניהו ולא להפך; שר הביטחון בני גנץ ניהל את אחד הקמפיינים הכי מכווערים נגד החברה הערבית".

גב' עדינה בר שלום, כלת פרס ישראל על מפעל חיים ותרומה מיוחדת לחברה ולמדינה: "החברה החרדית פוחדת להשתלב כדי שלא יפלו לפיתויים שמציעה החברה החילונית. עצוב לי שנשים חרדיות בנות 20 לא מנסות לקחת חלק בשיח הפוליטי, אלא מקבלות כל החלטה שהרב יגיד".

ד"ר אורלי (פלוקוביץ) אידן, מרצה בבית ספר ברוך איבצ'ר לפסיכולוגיה ובבית ספר סמי עופר לתקשורת, אוניברסיטת רייכמן: "הנחת יסוד היא ששפה לא רק משקפת ומתארת מציאות. השפה מעצבת נרטיבים ויוצרת את המציאות המקטבת שאנו חיים בה; אנו חיים בחברה עם נרטיבים בקונפליקט ולא זו בלבד שהנרטיבים שונים, הם לעיתים מנוגדים. אותם נרטיבים, מצד אחד, מסייעים לחברה להתמודד עם הסכסוך ועם קונפליקטים חברתיים נוספים אך, מצד שני, מסייעים גם לשמר ולתחזק אותם. כמו מלכוד 22. שפה יכולה ליצור מציאות חיובית ומקדמת. השאלה אם השמאל והימין בישראל מוכנים לאמץ שיח חדש. אנחנו חיים בקיטוב אידאולוגי והקיטוב רגשי הוא התוצר שלו. רגש הכעס עליו דיווחו המשיבים בסקר שעשה המכון הוא הרגש המרכזי ביחסים בין ימין לשמאל ומצביע על הקיטוב הקיים בין הקבוצות הללו בחברה. השיח המקטב מאפשר לדוברים להתחבא מאחורי "ימין ושמאל" במקום לעסוק בסכסוך עצמו. כך השיח האמיתי, בעצם, לא מתקיים".

גב' יעל גוראון, אשת חינוך ולשעבר מפמ"ר אזרחות: "יש קושי לעורר דיון בתוך קבוצה שלא מכירה אף אחד שאיננו היא. סרטונים ברשת מביאים את הילדים למקום קיצוני. הפחד ממקצוע האזרחות נובע מבורות, לילדים אין כלים לדבר והם גם לא רוצים להיכנס לקונפליקטים. גם לא המורים, ולכן אין יכולת לקיים דיון. מה שיכול לסייע במלחמה בהשטחה מבחינת אנשי החינוך זה יותר אנשים רציניים במרחב הציבורי שיוכלו לחזק את המידע שמגיע למורים ויובא לכיתות".

מר אופיר פז-פינס סיכם: "אני חושב שנבחר הציבור משתמשים בשפה כל כך קיצונית מתלהמת ודורסנית, מביעים את זה בכל אמצעי התקשורת, וכאשר נערים ונערות רואים את זה - זה מוביל רק להקצנה. צריך להיאבק על שיח חופשי עד לגבול שבו הארסנל הפוליטי נהפך לנשק מילולי כלפי הציבור - זאת דמוקרטיה".

מר תאמר מסעודין, פעיל חברתי וסטודנט לתואר ראשון בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן: "כשאני חושב על השאלה קיטוב פוליטי בחברה הערבית בישראל אני חושב על עצמי. במקור אני מהפזורה הבדואית אך עברתי לגור ביישוב מסודר, שגב שלום. בתיכון קיבלתי שתי מסגרות אשר העניקו לי זווית אחרת מהחברה הבדואית שגדלתי בה, תנועת הנוער העובד ותוכנית המנהיגות 'קו הזינוק'. מבחינתי, יש בקיטוב פוליטי שני מושגים שחשוב לדעת, ישראלציה ופולסטניציה.

ישראלציה בהקשר שלנו היא האופן שבו החברה הערבית בישראל בוחרת לאמץ את הנרטיב, השפה והתרבות של קבוצת הרוב שזה הרוב החילוני-היהודי. פלסטניציה זה כאשר קורה ההפך, והחברה הערבית בישראל מאמצת את הנרטיב הפלסטיני המקובל. מבחינה אובייקטיבית תהליך הישראלציה הוא מעניין ומרתק. מבחינה סובייקטיבית מדובר על תהליך קשה מאוד. אם הייתי מתאר את זה במשפט זה כמו להיות ילד לשני הורים גרושים; כאשר האבא הוא מדינת ישראל, והאמא היא הלאום הפלסטיני, הילד - נמצא ביניהם".

מושב מסכם: הפחת הקיטוב בחברה

טל אוריאן הראל, דוקטורנטית במחלקה לתקשורת ועיתונאות וחברה במעבדת PICR ומכון טרומן לקידום השלום, באוניברסיטה העברית בירושלים, פתחה את המושב המסכם בהרצאה על מנגנונים להפחתת הקיטוב. לדבריה, מחקרים קודמים הראו כי מפגשים בין יריבים פוליטיים הובילו להפחתת עוינות בין הקבוצות היריבות, וכך גם קרה כאשר אנשים התבקשו לדמיין מפגש עם אדם מהקבוצה הפוליטית היריבה. עם זאת, שיטות אלו נסמכות על מוטיבציה של המשתתפים ולכן עלולות להיות מורכבות ליישום בהיקף רחב. בהמשך דבריה הציגה שיטות עקיפות להפחתת העוינות בין יריבים פוליטיים, שיכולות להשפיע בהיקפים רחבים יותר, כמו הדגשת הזהות הלאומית המשותפת של החברים מהקבוצות הפוליטיות המנוגדות או תיקון של סטריאוטיפים שגויים ותפישות שגויות בנוגע לאנשים המשתייכים לקבוצה הפוליטית היריבה. לטענתה הדרכים להפחתת הקיטוב קיימות ומשתכללות כל הזמן, והאתגר הנוכחי, באקדמיה ובשטח, הוא למצוא את התמריצים שיעודדו את השחקנים השונים ליישם את השיטות במציאות."

שר התרבות והספורט, מר חילי טרופר, בשיחה בשניים עם ד"ר אמנון כוורי: "אני חושב שהממשלה הזאת מאוד מאוד מורכבת ובדי אן איי שלה היא מתוחה. כמעט כל שני ושלישי, חברי הממשלה צריכים לוותר על משהו שמפריע להם. צריך לנסות לדבר אל הקהל שלא בחר בך, יש חצי עם היום בישראל שמאוד מודאג מהממשלה הזאת ויש להם חרדה מהממשלה הזאת, ואני לא יכול להתעלם מהם. יש לי תפקיד לבוא לקראתם במקומות שאני יכול, ואני חושב שאם מנהיגות בכלל תנהג כך משהו יירגע. ח"כ איתמר בן גביר לא שירת יום אחד בחיים שלו והגבתי על זה, לאחר מכן הוואטסאפ שלי איים לקרוס ממתקפות ונראה שזאת מכונה שעובדת מצד ימין. אני לא לוקח את זה אישית, אבל זה רעל הרבה יותר שיטתי והוא זוכה ללגיטימציה מצד המנהיגות של האופוזיציה. הייתי בממשלת גנץ ונתניהו ופגשתי את מכונת הרעל גם מצד שמאל. עמדו לי אנשים מחוץ לבית בהפגנות שיטתיות, חלקם עם מגפון וקוראים לילדים שלי שאבא שלכם הוא סמרטוט בוגד - זה היה מצד השמאל. באחת ממערכות הבחירות הייתה בדיקה של כחול לבן להקים ממשלה עם הרשימה המשותפת, ואני כחבר טוב של שר הביטחון בני גנץ התנגדתי לזה. אבל מה שעשה ח"כ מנסור עבאס בכניסה לקואליציה הוא לא רק עבר כברת דרך בעצמו, הוא עזר לאנשים כמוני לעשות את הדרך. אם אתה רוצה להגיע רחוק בפוליטיקה, תבנה לעצמך גבעה ואל תחפור לחבר שלך בור - זאת הדרך שאני מנסה להביא גם לפוליטיקה"

יו"ר רע"מ וסגן יו"ר הכנסת, ח"כ ד"ר מנסור עבאס, בשיחה בשניים עם ד"ר חיים וייצמן: "כל סקרי דעת הקהל בחברה הערבית מצביעים על תמיכה של 50% בשיטה החדשה של מנסור עבאס. אנחנו אמרנו לא עוד נדרוש מהמדינה לקחת אחריות ולעשות את המוטל עליה. הגישה של רע"ם אומרת שלמדינה יש אחריות כללית אבל אנחנו כחברה ערבית צריכים לקחת אחריות ולעשות מעשים. יש הבדל בין התמיכה הציבורית ברמת החברה הערבית לבין כמה אתה מצליח להביא אנשים להצבעה. אמרו "לא תקבל שום דבר", אבל הממשלה הזאת מקדמת 30 מיליארד שקל תוכנית כלכלית, חוק חשמל ועוד הרבה דברים. אני חושב שהניסוי הצליח. הצלחנו ליצור שותפות למרות המחלוקת. באופן כללי, יש שתי גישות שאחת רוצה לקדם את היחסים בין האזרחים היהודים והערבים ולראות את זה בחזון משותף של

אמון הדדי, גישה שנייה שרוצה לרסק את המערכת הזו. אנחנו עומדים לבד מול כל הכוחות הפוליטיים בחברה הערבית. כל הגישה הזאת מדברת לאוכלוסייה מסוימת ומעירה בהם את החששות והפחדים. אתה מותקף מנקודת מבט דתית, לאומית, קומוניסטית-אוניברסלית; ובכל זאת רע"ם מחזיקה מעמד. אם אנחנו נלך לבחירות, אין ספק שנתניהו והליכוד והאופוזיציה ילכו חזק על הנקודה הכי רגישה במערכת היחסים; עבאס חמאס, מס עבאס, תומכי טרור. כל מפלגה וכל חבר כנסת חייב לקחת אחריות ולבדוק; האם האינטרס האישי מנחה אותנו, או האינטרס הכללי וטובת הכלל."